

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.15(477)“1796/1801”(043.5)

О. В. Ільїн**ЗМІНИ В СУДОУСТРОЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1796–1801 РР.**

Досліджено трансформацію судової системи на українських землях, що входило до складу Російської імперії в кінці XVIII ст. Показано суперечливість реформаційних зусиль, зроблених у цій сфері за доби правління імператора Павла I.

Ключові слова: українські землі, Російська імперія, судоустрій, цивільне судочинство, реформа.

Постановка проблеми. Зосередження наукової уваги на історії судоустрою в Україні має заповнити лакуни у вивченні систем влади, які діяли на території українських земель і не лише залишили свій слід у далекому минулому, а й відтворилися сьогодні, пройшовши чи не пройшовши перевірку часом. Дослідження механізмів та результатів реформування судового апарату в різні історичні періоди має певне політико-правове значення, варте осмислення, узагальнення і прагматичної проєкції на сьогодення. Без всебічного аналізу і систематизації історичного досвіду організації управління неможливі оптимальна реалізація актуальних завдань державного будівництва та своєчасне вирішення нагальних проблем суспільства. Вивчення вимагає також низка різноманітних історико-правових аспектів діяльності судових органів на землях сучасної України.

Стан дослідження. Перші дослідження, присвячені розвитку і реформуванню судоустрою наприкінці XVIII ст., з'явилися ще у середині XIX ст. Дослідниками цього питання в дореволюційний період були К. Д. Кавелін, Ф. М. Дмитрієв, К. Є. Троцина, Д. П. Міллер, М. Є. Слабченко [1–5], за радянських часів – М. П. Павлова-Сільванська, М. Г. Коротких [6; 7]. Деякі аспекти цієї проблеми досліджувалися також сучасними російськими ученими Н. М. Єфремовою, О. Б. Каменським та Л. Ф. Пісарьковою [8–10]. Однак з боку сучасних українських учених увага цій темі зовсім не приділялася.

Метою цієї статті є дослідження основних змін у судоустрої українських земель, що входили до складу Російської імперії, які відбулися за часів короткотривалого правління імператора Павла I.

Виклад основного матеріалу. Упродовж кінця XVIII – початку XIX ст. у Російській імперії неодноразово проводилися реформи судоустрою, необхідність яких була зумовлена потребами часу, необхідністю його модернізації, запозиченням європейського досвіду, потребою інкорпорації приєднаних територій в імперську систему. Політична практика того часу показувала неможливість проведення форсованої інкорпорації та необхідність врахування специфіки приєднаних територій. На українських землях сформувалися власні

традиції державного будівництва та правовий устій, владні структури та інституції самоврядування, розвинулися регіональні й корпоративні права. Особливості адміністративної інтеграції українських земель в Російську імперію та специфіка створення адміністративних інститутів, наступні трансформації цих структур регіону в імперській системі були пов'язані із завданням зміцнення позицій російської влади в регіоні та забезпечення тут політичної стабільності. Цю мету переслідував і спадкоємець Катерини II на російському престолі Павло I, проте бачив шляхи її реалізації дещо інакше.

Павло I у 1796 р. скасував верхній земський суд, губернські магістрати, верхню та нижню розправи. Кримінальна та цивільна палати були поєднані в одну, названу Палатою суду і розправи, яка поділялася на 2 департаменти: один для кримінальних, другий для цивільних справ [11, с. 584]. Російський правознавець XIX ст. Ф. М. Дмитрієв, описуючи на підставі Установи для управління губерній Російської імперії 1775 р. [12] ланки судової системи, вважав, що верхній земський суд був зайвим і лише гальмував розгляд справ, саме тому його і скасував Павло I [2, с. 525–526]. Крім того, всупереч політиці Катерини II, Павло I 30 листопада 1796 р. видав указ «Про відновлення у Малоросії правління та судочинства відповідно до місцевих прав і колишніх звичаїв» [13]. Імператор постановив «судить по точной силе малороссийских прав» [14, с. 7].

Було відновлено Генеральний суд, який повинен був обиратись українським дворянством, а у повітах – земські (для цивільних справ) та підкоморські (для межових справ) суди [15, с. 136]. До складу підкоморських судів входили підкоморій і його помічник – коморник, обидві посади були пожиттеві. Обиралися лише підкоморії, які вже самі підбирали собі коморників [16, арк. 2]. Підкоморій одноосібно вирішував переважно важливі межеві спори, а «в самих малих неважних спорах» одноосібним суддею був коморник [17, с. 59]. Розгляд справ підкоморським судом проводився на місці спірних кордонів землеволодінь. Підкоморій заслуховував пояснення сторін, опитував сусідів, знайомився з документальними та іншими доказами.

Отже, характерною особливістю устрою підкоморського суду, на відміну від інших судових установ, була відсутність постійного місця провадження суду та одноособовий розгляд справи. Це пояснюється специфікою справ, що належали до його компетенції та повинні були розглядатися на «ґрунті» – велика кількість судових урядовців викликала б незручності при виїзді на місце розгляду справи та збільшувала б судові витрати сторін. Крім підкоморія і коморника, у межовій процедурі брали участь також мірники, підкоморський писар та копачі; їхні функції мали допоміжний характер. Розгляд земельних справ про межі маєтностей часто вимагав земельних вимірювань, тому для «поміри» при підкоморії діяли мірники, яких він «придавав» сторонам. Мірники подавали підкоморію дані вимірів і

«реєстр мірницький». Також вони, як і коморник, повинні були бути осілими на цій території та «присяглими», проте, очевидно, безпосередньо від підкоморія вони не залежали. Специфіка діяльності підкоморського суду та фіксації його рішень, зокрема встановлення меж та позначення їх межовими знаками, передбачала існування певних осіб, які б вирубували, випалювали та копали такі знаки. Нині були так звані копачі. Як межувальні знаки використовували різноманітні природні об'єкти: річку, яр, ліс, болото, рівчаки, струмки, пагорби. Якщо для визначення земельних кордонів не було можливості застосувати природні умови місцевості, то вдавалися до штучних знаків: хрестів, стінок, стовпів. Найбільш поширеними серед штучних знаків були «копці» – земельні пагорби, які насипав копач.

До компетенції підкоморського суду належало: розв'язання маєткових спорів за дорученням земського суду, куди зверталися з відповідними скаргами зацікавлені сторони; здійснення розмежування у випадках, коли воно власне судовим не було, тобто його проводили без земельного спору. При межових конфліктах із представниками інших вільних прошарків населення до складу судової колегії входили представники відповідних інституцій (магістратів, капітулів). Межі земельних наділів окремих селян визначалися волоками, що перевірялися ревізорами й роздавалися державцями, збереглися також і копи «о межю». Якщо справи стосувалися кордонів різних повітів або меж маєтностей, що знаходились у різних повітах, то їх розглядали підкоморії обох повітів.

Територіальна юрисдикція підкоморських судів збігалася з мережею земського судочинства. До підкоморія як фахівця у земельних справах та знавця меж маєтностей повіту часто зверталися у справах вимірювання ґрунтів, фіксації обводів під час купівлі-продажу. Також його залучали під час розмежування та розділу маєтків як офіційну особу, присутність якої надавала законності процесу поділу й свідченнями якої можна було б скористатися у майбутньому, якщо виникнуть спірні питання чи судові позови [18]. Траплялися випадки, коли земські суди визнавали себе некомпетентними і передавали справи на розгляд підкоморія, якщо було встановлено, що спір йде не про власність на землю, а про межі [19].

Апеляційною інстанцією виступав Головний суд, у складі якого був департамент із цивільних справ [20, с. 45]. Департаменти головного суду з цивільних і з кримінальних справ проводили як роздільні засідання, так і об'єднані. На вироки і рішення Головного суду апеляції та скарги подавалися у Сенат.

Усе це сприяло тому, що на Лівобережній Україні частково поновлювалося колишнє українське судочинство, а на Правобережній – польське, правовою базою якого було законодавство часів Речі Посполитої. Вищезгаданий указ Павла I було доповнено наказом Малоросійського Генерального суду про скасування Палат кримінальних та цивільних, що з'явився у 1797 р. [21].

Однією зі сфер реформування стало і судочинство. На Правобережній Україні з метою здобуття прихильності місцевого населення було задекларовано повернення до польської судової традиції. Повітовий суд перетворився з дворянського на всестановий, оскільки його юрисдикція розповсюдилася на все населення, крім міського. Було завдано удару й по виборних посадах: на повітовому рівні збереглися лише виборні земський справник (виконував поліцейські функції в нижньому земському суді, однак не був суддею) та чотири дворянські засідателі (по два у нижньому земському та повітовому судах).

З 1799 р. на Правобережжі земський справник уже призначався від уряду за вибором губернатора. За Книгою штатів 1796 р. на Правобережній Україні були відновлені земські, що виконували також поліцейські функції, та повітові суди, які набули всестанового характеру. Продовжували діяти магістрати як суди першої інстанції для купецтва й міщанства та Головний суд як апеляційна установа.

У 1798 р. в Санкт-Петербурзі Павлом I був заснований ратгауз – міське правління. Ратгауз відав міськими доходами, а також судовими справами громадян і різночинців, цивільними і кримінальними. Апеляція на його рішення подавалася одразу в Сенат, йому ж був підпорядкований Наказ громадського піклування. У 1800 р. було наказано в губернських містах, окрім тих, що користувалися особливими привілеями, замість магістратів заснувати ратгаузи, яким підпорядкувати магістрати і ратуші повітових міст. 17 березня 1801 р., після вступу на престол Олександра I, впровадження в губернських містах ратгаузів було скасовано, а 12 лютого 1802 р. були ліквідовані ратгаузи в столицях, відновлені магістрати і думи [22, с. 361].

Аналізуючи зміни в судоустрої, здійснені Павлом I, А. Ф. Пісарькова доходить висновку, що судова система втратила становий та значною мірою виборний характер. Крім того, імператор відновив в українських губерніях привілеї та колишні особливості в організації судової влади. Однак його метою було посилення подальшої централізації правління, тому вжиті заходи усували недоліки реформи 1775 р. [10, с. 527]. Як вважає М. В. Бармак, зміни Павла I в управлінській системі на Правобережжі України стали своєрідним синтезом врахування реалій традиційного адміністрування в регіоні, бажання якнайшвидше ліквідувати відмінності в управлінні цими землями та губерніями центральної Росії, удосконалити і досягти найбільш можливої централізації і суворої ієрархії зверху донизу [23, с. 29].

Оцінюючи те, що було зроблено за часів правління Павла I, можна погодитися з думкою Н. М. Єфремової, що така реорганізація «не здійснила суттєвого впливу на наступний півстолітній розвиток судової системи в Росії» [8, с. 12].

Висновки. Отже, російська влада в ході реформування судової системи наприкінці XVIII ст. задекларувала створення судів за західноєвропейським зразком із виборністю суддів, всестановим порядком розгляду справ, незалежністю. Насправді ж, враховуючи

зверхне ставлення центральних і місцевих органів до судової влади, остаточні рішення приймалися залежними посадовцями. Спроба Павла I покращити судову владу мала на меті не повернення до старих часів, а створення більш централізованої та залежної системи, хоча і з урахуванням деяких місцевих традицій. Проте ці зміни мали короткостроковий характер та істотно не вплинули на подальшу еволюцію та трансформацію судоустрою.

Список використаних джерел: 1. Кавелин К. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства, в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. Рассуждение, писанное для получения степени магистра гражданского законодательства / К. Кавелин. – М. : Тип. А. Семена, 1844. – 191 с. 2. Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до Учреждения о губерниях / Ф. Дмитриев. – М. : Ун-т. тип., 1859. – 580 с. 3. Троцина К. Историческое развитие судоустройства в России от времен Великого Князя Иоанна III до наших дней / К. Троцина. – Киев : Ун-т. тип., 1847. – 353 с. 4. Миллер Д. П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в. / Д. П. Миллер. – Харьков : Тип. Харьков. губерн. правления, 1895. – 324 с. 5. Слабченко М. Е. Опыт по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. / М. Е. Слабченко. – Одесса : Тип. акционер. Южно-Русского о-ва печат. дела, 1911. – 293 с. 6. Павлова-Сильванская М. П. Социальная сущность областной реформы Екатерины II / М. П. Павлова-Сильванская // Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.) : сб. ст. / под ред. Н. М. Дружинина, Н. И. Павленко, Л. В. Черепнина. – М. : Наука, 1964. – С. 460–491. 7. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 г. в России / М. Г. Коротких. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. – 183 с. 8. Ефремова Н. Н. Судоустройство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование) / Н. Н. Ефремова. – М. : Наука, 1993. – 192 с. 9. Каменский А. Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа) / А. Б. Каменский. – М. : РГГУ, 2001. – 575 с. 10. Писарькова Л. Ф. Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века. Эволюция бюрократической системы / Л. Ф. Писарькова. – М. : Рос. полит. энцикл., 2007. – 743 с. 11. Самоквасов Д. Я. История русского права / Д. Я. Самоквасов. – М. : Ун-т. тип., 1906. – 595 с. 12. Благочестивейшей Самодержавнейшей Великой государыни Императрицы Екатерины Великой Учреждение для управления губерний Всероссийской империи [Электронный ресурс]. – М. : Сенат. тип., 1979. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/upload/iblock/5ae/Utverzhdeniya.pdf>. 13. О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам : Именной указ от 30 нояб. 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленное. – Собрание первое. – Т. 24.– № 17.594. – С. 229–304. 14. Собрание малороссийских прав 1807 г. / сост. К. А. Вислобоков [и др.] ; отв. ред. Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко. – Киев : Наук. думка, 1993. – 366 с. – (Памятники политико-правовой культуры Украины). 15. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России : учеб. для студентов высш. учеб. заведений / Н. П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1983. – 352 с. 16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 18472, арк. 1–112.

17. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. – Львів : Вид. Львів. ун-ту, 1967. – 178 с. 18. Резнік О. І. Склад та компетенція підкоморських судів за Статутом Великого князівства Литовського 1566 року / О. І. Резнік // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 127–132. 19. ЦДІАК України, ф.801, оп. 1, спр. 8, арк. 1–2. 20. Гетманцев О. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. / О. Гетманцев // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Правознавство». – 2009. – Вип. 492. – С. 44–51. 21. ЦДІАК України, ф. 222, оп.1, спр. 155, арк. 1–9. 22. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.) / под ред. И. Е. Андреевского, К. К. Арсеньева, О. О. Петрушевского. – 1890–1907. – Т. 26 (51) : Рабочая книжка – Резолюция. – СПб. : Типолитогр. АО «Издат. дело, бывшее Брокгаузы–Ефронь», 1899. – 6, 480 с., 10 л. ил. 23. Бармак М. В. Формування владних інституцій на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : автореф. дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01 / Бармак Микола Валентинович. – Львів, 2008. – 38 с.

Надійшла до редакції 04.02.2015

Ильин О. В. Изменения в судеустройстве на украинских землях в составе Российской империи в 1796–1801 гг.

Исследована трансформація судової системи на українських землях, входивших в состав Российской империи в конце XVIII в. Показана противоречивость реформационных усилий, предпринятых в этой сфере в период правления императора Павла I.

Ключевые слова: украинские земли, Российская империя, судеустройство, гражданское судопроизводство, реформа.

Ilyin O. V. Changes in the judicial system on Ukrainian lands under Russian Empire in 1796–1801

Changes in the judicial systems were carried out by Pavlo I and resulted in the loss of class and largely elective character of the judicial system. The emperor renewed privileges and former features in organization of the judicial department in Ukrainian provinces. However, his aim was to strengthen further centralization of rule. Russian power during reformation of the judicial system in the end of the XVIII century proclaimed creation of courts according to European standards concerning the electiveness of judges, all-estate order of consideration of cases, independence. But the dependence of courts was really kept with central and local government bodies. The attempt of Pavlo I to improve the judicial department was aimed at not returning to old times, but creation of more centralized and dependent system, though taking into account some local traditions. However, these changes had short-term character and substantially did not influence on a further evolution and transformation of the judicial system.

Keywords: Ukrainian lands, Russian Empire, judicial system, civil rule-making, reform.

